

Rok 1929 to dla ochrony przyrody Puszczy Białowieskiej rok przełomowy. Rząd polski zerwał podpisaną w 1924 roku umowę z angielską firmą Century na eksploatację drewna. Umowa ta miała obowiązywać przez okres 10 lat, jednakże totalne wyniszczanie lasów poprzez masową, niekontrolowaną wycinkę prowadzoną przez firmę Century skłoniło nasze władze do wcześniejszego zakończenia współpracy. Dzięki temu udało się, choć częściowo, ocalić puszczański charakter tutejszych drzewostanów. W tymże samym 1929 roku rozpoczęto jeszcze jedno wielkie dzieło, a mianowicie przywracanie Puszczy jej najsłynniejszego mieszkańca, czyli żubra.

HODOWLA ŻUBRÓW W PUSZCZY BIAŁOWIESKIEJ - WCZORAJ

Żubr był zawsze zwierzęciem szczególnym i w sposób szczególny traktowanym zarówno przez polskich królów, jak też i przez carów rosyjskich – gdy teren ten znalazł się pod panowaniem Rosji. Dlatego ich liczebność na przestrzeni całych stuleci wynosiła corocznie kilka setek osobników, a w połowie XIX wieku osiągnęła swą maksymalną liczbę – ponad 1800 sztuk! Wysoka liczebność żubrów utrzymywała się aż do początku I wojny światowej, kiedy na teren Puszczy Białowieskiej wkroczyły wojska niemieckie. Wówczas z 785 osobników naliczonych na początku 1914 roku pozostało jedynie 178 sztuk w styczniu roku 1916. Przyczyn tak gwałtownego spadku liczebności upatruje się w zabijaniu tych zwierząt na mięso przez żołnierzy niemieckich, wywożeniu ubitych sztuk w głąb Niemiec (gdzie w tym czasie często panował głód), a także w intensywnym kłusownictwie uprawianym przez mieszkańców osad puszczańskich. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości i stopniowym organizowaniu syste-

Dnia 19 września 1929 r., po 10 latach od wyginięcia na wolności, żubry powróciły do Puszczy Białowieskiej.
FOT. J. J. KARPINSKI (zdjęcie ze zbiorów BPN)

Od chwili powrotu żubrów do Puszczy Białowieskiej pracownicy parku narodowego roztoczyli nad nimi swoją troskliwą opiekę. Na zdjęciu strażnik Grzegorz Smoktunowicz, w głębi żubry Borusse i Faworyta. (1932 r.)
FOT. J. J. KARPINSKI (zdjęcie ze zbiorów BPN)

mu zarządzania Puszczą Białowieską, okazało się, że ocalało jedynie kilka sztuk żubrów, które i tak wkrótce zginęły z rąk kłusowników. Królewskie zwierzę, którym Polska zawsze się szczyciła, wyginęło.

Znaleźli się jednak ludzie, którzy nie stracili nadziei na uratowanie żubra jako gatunku. Żyły bowiem w tym czasie pojedyncze sztuki w ogrodach zoologicznych Niemiec (Berlin, Hagenbeck, Boitzenburg, Hellabrunn, Frankfurt, Hamburg), Szwecji (Sztokholm), Węgier (Budapeszt) i Austrii (Schönbrunn), a także w prywatnych hodowlach księcia von Pless

w Pszczynie i księcia Bedford w Woburn Abbey w Anglii. 25 września 1923 roku utworzono w Berlinie Międzynarodowe Towarzystwo Ochrony Żubra. Dokonano spisu wszystkich czystej krwi żyjących osobników i doliczono się 54 sztuk (na marginesie należało by wspomnieć, że jedynie 12 z nich dało początek wszystkim obecnie żyjącym żubrom na świecie), a spis ten zapoczątkował prowadzenie tzw. Księgi Rodowodowej Żubrów.

Dnia 13 kwietnia 1924 roku utworzono na terenie Puszczy Białowieskiej Nadleśnictwo „Rezerwat”, które 4 sierpnia 1932 roku przemianowano

ROLA BIAŁOWIESKIEGO PARKU NARODOWEGO W RESTYTUCJI ŻUBRA

na Park Narodowy w Białowieży. W roku 1929 przywieziono do Puszczy Białowieskiej pierwsze, po dziesięcioletniej nieobecności, dwa żubry: samca Borusse, urodzonego w Boitzenburgu (przyjechał 19 września) i samicę Bisertę, urodzoną w Sztokholmie (przyjechała 10 października). Opiekę nad nimi powierzono właśnie Nadleśnictwu Rezerwat, czyli późniejszemu Parkowi Narodowemu. Umieszczono je w specjalnie przygotowanej zagrodzie. W roku 1930 przybyła krowa Biscaya (pochodząca z Zoo w Sztokholmie) i pojawił się pierwszy przychówek – byczek Puhacz. Kolejny rok, to przyjazd krowy Gatzyny (urodzona w roku 1911 w Białowieży!) i byka Hageny (urodzony w Hagenbeck) oraz narodziny jałówki Pustółki. W następnych latach przywieziono jeszcze kilka zwierząt, wywodzących się z hodowli w Sztokholmie i w Pszczynie (z Pszczyny pochodził byk Plisch, który pozostawił po sobie liczne potomstwo).

Warunki Puszczy Białowieskiej wyraźnie sprzyjały żubrom, skoro co roku pojawiały się młode, urodzone już tutaj. Troskliwa opieka ludzi też na pewno nie była bez znaczenia. Populacja białowieska szybko zwiększała swą liczebność. Dzięki temu, w niedługim czasie żubry z Białowieży zaczęły wyjeżdżać do innych ośrodków hodowlanych. Jeszcze przed wybuchem II wojny światowej wysłano je do: Zoo w Warszawie, Zoo w Sztokholmie, do Smardzewic, Schorfheide i Hellabrunn. Okres kolejnej wojny nie był dla białowieskich żubrów tak zły, jakby można przypuszczać. Zarówno okupant sowie-

cki, jak i niemiecki nie przyczynił się do zmniejszenia liczebności stada. Hodowla rozwijała się więc i na koniec 1945 roku liczyła już 22 sztuki, w tym: 10 byków i 12 krów. To znaczna liczba, biorąc pod uwagę, że w tym czasie ogółem na świecie żyło 90 osobników tego gatunku. Dzięki corocznie zwiększającej się liczbie zwierząt, kontynuowano wysyłkę żubrów z Białowieży do innych zwierzyńców, których z roku na rok przybywało. W 1946 roku Białoruska Republika ZSRR rozpoczęła na terenie swojej części Puszczy Białowieskiej hodowlę żubrów, której początek dały właśnie zwierzęta sprowadzone z Białowieży. Inne hodowle, zasilone w tym czasie żubrami otrzymanymi z Białowieży, to: Zoo Wrocław, Zoo Warszawa, Ośrodek Hodowli Żubrów w Niepołomicach, Ośrodek Hodowli Żubrów w Smardzewicach, Sierpuchow (Rosyjska Republika ZSRR), Sztokholm i Rotterdam.

Ale prawdziwe wyzwanie dla hodowców z Białowieskiego Parku Narodowego nastąpiło w roku 1952. Wtedy właśnie zrobiono milowy krok w restytucji żubra, czyli w przywróceniu tego gatunku naturze. Dnia 13 września 1952 roku wypuszczono na wolność, czyli na teren całej Puszczy Białowieskiej, dwa samce: Pomruka i Popasa. W następnym roku kolejne trzy żubry poczuły smak wolności: byk Podarek i dwie krowy: Pojata i Poręba. W roku 1957 nastąpiły pierwsze „wolne” narodziny: 7 lipca krowa Poręba urodziła cieliczkę Potyczkę. Od tego roku począwszy żubry rodziły się na wolności już corocznie, a ich liczebność systematycznie rosła. I tak: na koniec roku 1965 żyły już na wol-

ności 102 żubry, w roku 1975 – 234 żubry, a ich liczebność na koniec roku 2007 wyniosła już 439 sztuk. Razem z ok. 350 sztukami żyjącymi obecnie po białoruskiej stronie Puszczy Białowieskiej, daje to blisko 800 osobników. To jest tyle, ile ich żyło na tym terenie w drugiej połowie XIX wieku. Na pewno jest to powód do radości i dumy, bo niewątpliwie restytucja żubra się powiodła. Być może warunki Puszczy Białowieskiej, to najlepsze miejsce dla tego gatunku – w końcu stąd właśnie on się wywodzi. Trzeba jednak być czujnym, aby sytuacja sprzed blisko stu lat nigdy się nie powtórzyła. Trudno również przewidzieć, czy kondycja zdrowotna żubra będzie wciąż dobra – biorąc pod uwagę fakt, że cała żyjąca obecnie populacja pochodzi od tak małej liczby zwierząt (12 sztuk), a więc jej pula genetyczna jest naprawdę niewielka. Dlatego też bardzo ważny jest każdy osobnik tego gatunku i każda hodowla na świecie. A hodowli tych jest obecnie naprawdę dużo, bo ponad 200 zamkniętych i przeszło 30 wolnych i półwolnych. Wiele z nich posiada żubry otrzymane bezpośrednio ze zwierzyńców białowieskich – zarówno z hodowli zamkniętej, jak i wolnej. Są to zarówno hodowle krajowe: Łódź, Gdańsk-Oliwa, Smardzewice, Białystok (który pierwszego żubra otrzymał w roku 1969, a więc przyszedł rok to również dla tego ośrodka data jubileuszowa) i in., jak również zagraniczne: Amsterdam, Rotterdam w Holandii, Lipsk, Halle, Springe, Rostock w Niemczech, Perissac, Margeride, Roqvebrune we Francji, Cabarceno w Hiszpanii, Kincaig w Wielkiej Brytanii, Padurea Domneasca w Mołdowie, Schlosshof

w Austrii i in. Do wielu innych ośrodków trafiły żubry będące potomkami tych, wysłanych z Białowieży. I chociaż żubrów żyje obecnie na świecie ponad 3 tysiące, to gatunek ten nadal figuruje w Czerwonej Księdze Zwierząt, co oznacza, że jest zagrożony wyginięciem. Trzeba się więc o niego wciąż troszczyć, bo jak tu sobie wyobrazić Puszcę Białowieską bez żubra?... Bez zwierzęcia, które stało się symbolem nie tylko Białowieskiego Parku Narodowego, ale również wielu innych organizacji i instytucji, w których logo znajduje się właśnie żubr.

HODOWLA ŻUBRÓW W PUSZCZY BIAŁOWIESKIEJ - DZISIAJ

Co roku kilka żubrów, po uzyskaniu zgody Ministra Środowiska, jest wywożone z Puszczy Białowieskiej do innych hodowli, zarówno w kraju, jak i za granicą.

FOT. M. SZYMURA

Żubry, mimo częstego kontaktu z ludźmi, pozostają dzikimi i nie do końca przewidywalnymi w swoich reakcjach zwierzętami.

FOT. M. SZYMURA

Turyści, którzy nie mieli szczęścia i nie spotkali żubrów żyjących na wolności, mogą stanąć z nimi „oko w oko” w Rezerwacie Pokazowym Żubrów.

FOT. M. SZYMURA

Żubry przez nas hodowane preferują naturalny pokarm, złożony głównie z roślin zielnych, które rosną w Puszczy. Dostają one jednak codziennie dodatkową porcję pożywienia złożoną z kukurydzy i owsa.

FOT. P. VOLPONI

Jednym z przysmaków żubrów są buraki pastewne. W latach nasiennych dębów objadają się żołędziami. W ostatnich latach polubiły one również sianokiszonkę. Turówka wonna zwana lokalnie żubrówką nie została stwierdzona w ich diecie.

FOT. P. VOLPONI

W okresie zimowym, już od około 300 lat żubry w Puszczy Białowieskiej są dokarmiane sianem. Obecnie na jednego żubra, Białowieski Park Narodowy gromadzi około 1000 kg pokarmu na czas zimy. Jest to czas, kiedy żubry można dokładnie policzyć oraz określić ich stan zdrowia. FOT. P. VOLPONI

Dziś Białowieski Park Narodowy kontynuuje hodowlę restytucyjną żubrów w Puszczy. W działalności ochronnej hodowla żubrów to, obok ochrony ekosystemów, najważniejsze zadanie realizowane przez jednostkę organizacyjną Parku – Ośrodek Hodowli Żubrów. W ramach Ośrodka funkcjonuje hodowla stada wolno żyjącego na terenie polskiej części Puszczy Białowieskiej oraz hodowla zamknięta wraz z Rezerwatem Pokazowym Żubrów. Hodowla stada wolno żyjącego polega przede wszystkim, na stałym monitorowaniu stanu ilościowego i zdrowotnego populacji żubrów na terenie Puszczy. Obejmuje dbałość o warunki bytowania poprzez np. zabezpieczenie paszy i prowadzenie zimowego dokarmiania. Tworzenie i utrzymywanie infrastruktury z tym związanej, jak również odławianie osobników w celu przekazywania ich do innych hodowli i ograniczania liczebności stada. W hodowli zamkniętej obejmującej Rezerwat Hodowlane (których początki sięgają 1929 roku), a której celem głównym jest zabezpieczenie puli genowej żubrów linii nizinnej (białowieskiej), przebywają obecnie trzy grupy żubrów. W Rezerwach nr 1 i 2 – grupa byka Podróżnika z krowami: Podpałką, Poddaną, Pokrywką, Pointą, Poweroniką, Pomołogią, Pokutną i Podlasianką oraz 5 cieląt i grupa Pocztylioną z krowami: Posadką, Pomyłką, Podestą, Podległą, Postawą oraz 3 cielęta. Rezerваты te są niedostępne dla osób z zewnątrz i stanowią trzon hodowli restytucyjnej. Opiekę naukową

pod kątem genetycznym, sprawuje w hodowli dr hab. Wanda Olech z SGGW w Warszawie, ustalając szczegółowo skład grup żubrów przebywających w poszczególnych zagrodach. Działania ochronne prowadzone są w oparciu o plany hodowlane zgodne z założeniami Krajowej strategii ochrony żubrów. Rezerwat nr 3 – Rezerwat Pokazowy Żubrów, jest usteępniany do zwiedzania i stwarza niepowtarzalną możliwość zobaczenia z bliska żubrów, co w Puszczy nie jest sprawą łatwą. Utworzony w 1937 roku, początkowo w celu restytucji tarpanów, potem po utworzeniu w nim zagrody żubrów, służy ochronie i edukacji poprzez eksponowanie żubrów i innych puszczańskich gatunków zwierząt. W Rezerwacie Pokazowym przebywa grupa z bykiem Postojem wraz z krowami Polwitą, Pontyjką, Pochodną, Porwanką i Powiką oraz dwójką cieląt. Corocznie Rezerwat Pokazowy Żubrów odwiedza 130 000 – 140 000 osób, z 70 krajów świata, ze wszystkich kontynentów. Oczywiście największą grupę stanowią Polacy, częstymi gośćmi są też: Anglicy, Niemcy, Holendrzy, Francuzi, Hiszpanie. Tylko w tym sezonie letnim (2008) odwiedzili Rezerwat Pokazowy turyści z ponad 40 krajów, w tym przedstawiciele wielu misji dyplomatycznych w Polsce i członkowie rządów. Jest to również ulubione miejsce odwiedzin mediów.

Bezpośrednio w terenie, żubrami zajmuje się 25 pracowników Parku, z czego kilka osób opiekuje się stadem wolno żyjącym na terenie Puszczy, pozostali zaś obsługują hodowlę

zamkniętą i Rezerwat Pokazowy. Ośrodek pracuje w oparciu o całodobowe dyżury pełnione w rezerwach hodowlanych i Pokazowym, natomiast obsada stada wolno żyjącego każdego dnia penetruje teren Puszczy monitorując grupy zwierząt, zabezpieczając infrastrukturę, czy zimą dokarmiając zwierzęta. W sytuacjach awaryjnych np. w przypadku otrzymania sygnału o rannym lub agresywnym żubrze, pracownicy muszą być gotowi do wyjazdu o każdej porze, bez względu na warunki atmosferyczne. Nie lada wyzwanie stanowią też odłowy żubrów ze stada wolnego, co jest zajęciem trudnym i ryzykownym. Jednak przy ogromnej wprawie i doświadczeniu pracowników Ośrodka Hodowli Żubrów Białowieskiego PN, nie stanowi to większego problemu. W lecie pracownicy prócz stałych obowiązków hodowlanych związanych z opieką nad zwierzętami, zajmują się gromadzeniem paszy na okres zimowy. Do obowiązków pracowników Ośrodka należy także współpraca z rolnikami, w celu zabezpieczenia upraw rolnych przed szkodami powodowanymi przez żubry. Z nadejściem zimy rozpoczyna się okres liczenia żubrów i dowozu paszy do miejsc dokarmiania rozrzuconych na terenie całej polskiej części Puszczy. Zimowe dokarmianie prowadzone jest we współpracy z okolicznymi Nadleśnictwami, których udział w realizacji tego działania jest bardzo istotny.

Dziś Pracownicy Ośrodka Hodowli Żubrów Białowieskiego Parku Narodowego mają pod opieką ponad 430 żubrów ze stada wolno żyjącego i ponad 30 w hodowli zamkniętej. Ich staraniem, dzięki wieloletniemu doświadczeniu oraz oddaniu żubrom i Puszczy Białowieskiej, proces restytucji tego sztandarowego polskiego gatunku przebiega z powodzeniem.

Pracownicy Białowieskiego Parku Narodowego w Ośrodku Hodowli Żubrów, 2008/2009 rok: Mirosław Androsiuk, Marek Aleksiejuk, Aleksander Artemiuk, Ewa Bajko, Marian Burzyński, Arkadiusz Buszko, Jerzy Dackiewicz, Katarzyna Daleszczyk, Eugeniusz Dawidziuk-Iwacik, Mirosław Dulko, Andrzej Dziedzic, Eugeniusz Gabiec, Radosław Gabiec, Michał Krzysiak, Marek Ochryciuk, Ana-

tol Plewa, Andrzej Sawicki, Jarosław Sawicki, Krzysztof Sikorski, Roman Superson, Janusz Szpakowicz, Zbigniew Świerszcz, Aleksander Waszkiewicz, Roman Wołkowycki s. Bazylego, Roman Wołkowycki s. Włodzimierza.

MAŁGORZATA KARAS
MAŁGORZATA BOŁBOT

The role of Białowieża National Park in the reinstatement of the European bison

Abstract

In 1929, a bull European bison called Borusse and a cow called Biserta were transferred into Białowieża, as the first members of their species to return to the area following a 10-year absence. In 1930, the two were joined by the cow Biscaya, while a young male called Puhacz was born. Care over these animals was the responsibility of the so-called *Rezerwat Forest District*, which became the "National Park at Białowieża" in 1932. Two decades passed before 1952 witnessed a recommencement of breeding by European bison in the wild state within the Forest. The Białowieża National Park has continued with breeding to reinstate the species to this day. The process is associated with activities to protect habitat required by bison, as well as the direct implementation of tasks by the European Bison Breeding Centre, as an organizational unit within BNP. The Centre is involved with both the free-ranging population within the Polish part of the Białowieża/Belovezhskaya Forest and the captive breeding population maintained within the Park's Breeding Reserves and European Bison Show Reserve. Work with the wild herd above all involves constant monitoring of population size and health within the Forest. The availability of food is checked upon, and more organised supplementary winter feeding ensured as necessary, with the attendant infrastructure being put in place and maintained. Captures of individuals sometimes take place, so that animals can be transferred to other breeding centres; and there is also selective culling when reductions in the overall size of the herd are deemed necessary. With a history stretching back to 1929, the Breeding Reserves continue to have as their main objective the securing of the gene pool for Lowland European Bison of the Białowieża Line. At the present time, there are 3 captive breeding groups of bison based around the bulls Podróżnik, Pocztylon and Postoj. Overall, the employees of the BNP's European Bison Breeding Centre currently have more than 430 free-ranging bison under their care, as well as a captive breeding population numbering more than 30 individuals.

ZAŁOŻYCIELE WSPÓŁCZESNEJ POPULACJI ŻUBRA

Na początku XX wieku żubr *Bison bonasus* stał na krawędzi zagłady i tylko dzięki wysiłkom i współpracy międzynarodowej jego sytuacja poprawiła się w znaczący sposób. Współczesna populacja żubra liczy około 3500 osobników (Raczyński 2007), wciąż niewiele, ale bardzo dużo w porównaniu do 54 zwierząt zarejestrowanych w 1924 roku. Właśnie ta liczba: 54 osobniki, 29 samców i 25 samic, jest najmniejszą liczebnością populacji żubra (Groeben 1932). Utworzone w sierpniu 1923 roku Międzynarodowe Towarzystwo Ochrony Żubra stawiało przed sobą jako najważniejsze zadanie: „*rozmnożenie zachowanych przy życiu żubrów drogą planowej hodowli...*”. Cel rozmnożenia, czyli powiększenia populacji, został spełniony, ale nie udało się wykorzystać wszystkich możliwości, nie uzyskano potomstwa od wielu osobników z grupy początkowej i w konsekwencji współczesna pula genowa gatunku jest uboższa niż była w 1924 roku. Wśród początkowej grupy 54 żubrów są takie, które nie pozostawiły potomstwa lub których geny nie dotrwały do naszych czasów, a przebywały one głównie w rezerwach Askania Nowa, Woburn oraz w ogrodach zoologicznych w Lipsku i Londynie. Wśród tej grupy potencjalnych przodków są tylko żubry nizinne, pochodzące bezpośrednio z populacji w Puszczy Białowiejskiej lub urodzone w rezerwach (m.in. w Pszczynie, Askanii Nowej i Gączynie w Rosji). Łączna liczba przodków, których geny nie zostały przekazane następnym pokoleniom wynosi około 10 osobników. Ta strata jest znaczna, jeśli weźmiemy pod uwagę, że jedynie 12 osobników tworzy współczesną pulę genową gatunku.

Groeben (1932) analizując pochodzenie żubrów spisanych w 1924 roku wydzielił 4 linie: żubry białowiejskie, pszczyńskie, żubry z ogrodów zoologicznych oraz linię kaukaską (zwierzęta będące mieszańcami między podgatunkami mające w rodowodzie samca nr 100 Kaukasus). Wydzielone

linie w pierwszym tomie Księgi Rodowodowej oznaczane były różnymi kolorami, białowiejska czerwonym, pszczyńska niebieskim, ogrody zoologiczne czarnym a kaukaska zielonym. Żabiński (1947) analizując stan populacji żubra po II wojnie światowej zauważył, że ostatni samiec linii białowiejskiej (czerwonej) nr 186 Björson padł w 1935 roku, a linia jest reprezentowana jedynie przez samice. Bardzo podobna sytuacja była z linią z ogrodów zoologicznych (czarną), która była reprezentowana w czystej formie jedynie przez samicę nr 524 Beste. Żabiński (1947) stwierdził, że należy zaprzestać wyróżniania czterech linii, a pozostawić jedynie dwie – żubry nizinne, w obrębie których imiona zaczynające się od PL oznaczają zwierzęta linii pszczyńskiej, oraz żubry z domieszką krwi kaukaskiej. Taki podział wprowadzony do pierwszego po II wojnie tomu Księgi istnieje do dziś. Populacja żubra po II wojnie światowej w porównaniu do stanu w 1924 roku przeszła przez kolejne zmniejszenie różnorodności i była genetycznie uboższa, czego efektem był opisany brak pełnej kontynuacji dwóch z czterech wcześniej wyróżnianych linii. Z tego powodu uznaje się czasem, że żubr dwukrotnie przeszedł przez załamanie liczebności (bottleneck) w okresach dwóch kolejnych wojen, co wiązało się z dwukrotną utratą zmienności genetycznej. Krasieński (1994) w pracy dotyczącej przebiegu restytucji w rezerwacie w Białowieży przedstawia efekt drugiego okresu załamania liczebności.

Badania rodowodów żubrów przeprowadzone przez Slatiś'a (1960) wykazały, że współczesna mu światowa populacja żubra wywodzi się od 12 założycieli. Wyniki te zostały później wielokrotnie potwierdzone, więc uznano, że wszystkie żyjące żubry mają 12 założycieli (Tab. 1) (Olech 1999; Pucek i in. 2004; Krasieńska, Krasieński 2004). Jeden założyciel, samiec odłowiony na Kaukazie i przewieziony do ogrodu zoologicz-